

بررسی مقابر دوره سلجوقی ارومیه باتمرکز بر بنای سه گنبد ارومیه

تاریخ دریافت: ۹۷/۱۱/۲۱

تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۲/۲۶

کد مقاله: ۷۰۱۹۹

زهرا فرزانه نژاد^{۱*}، نسیم نجات قزلحاجی^۲

چکیده

معماری دوره سلجوقی را می‌توان یکی از اعصار طلایی معماری ایران برشمرد. در این دوره به گسترش شهرها و ساخت فضاهای معماری و به‌خصوص فضاهای مذهبی همت گمارده شد. ساخت فضاهای آرامگاهی به تبع رشد روزافزون فضاهای معماری و متأثر از پایبندی سلاطین و بزرگان سلاجقه به امور مذهبی و ساخت فضاهای یادمانی به سرعت رواج یافت و ساخت مقابر به صورت برج مقبره با پلانهای بسیار متنوع در تمامی پهنه تحت حکومت سلجوقیان فراگیر شد. مقابر متعددی در حوزه حکومت سلاجقه بنا گردید که امروزه نمایانگر قسمتی از هنر باشکوه آن دوره است. این مقاله به بررسی ویژگی‌های سازه‌ای و ساختاری و کالبدی این بناهای دوره سلجوقی میبپردازد و از آنجا که در شهر ارومیه بناهای متعددی از آن دوره باقی مانده است که از آن میان برج مقبره سه گنبد در داخل شهر کنونی یکی از بناهای شاخص به یادگار مانده است به عنوان نمونه مورد بررسی قرار خواهد گرفت. این مقاله بر مبنای روش توصیفی تحلیلی می‌باشد و سعی بر آن است که بنای سه گنبد می‌باشد مورد بحث قرار بگیرد. در این شیوه با جمع آوری اطلاعات و مدارک در زمینه موضوع مطرح شده و طبقه بندی، سازماندهی اسناد گردآوری شده بر اساس ویژگیهای معماری و سازه‌ای به تجزیه و تحلیل اطلاعات بدست آمده پرداخته خواهد شد.

واژگان کلیدی: معماری سلجوقی، مقابر متصوفه آذربایجان، بناهای آرامگاهی، برج مقبره سه گنبد ارومیه

۱- کارشناسی ارشد معماری، مدرس دانشگاه قاضی طباطبایی ارومیه (Nedafarzaneh62@yahoo.com)

۲- کارشناسی معماری، کارمند

۱- مقدمه

پرسش‌ها

- در این تحقیق که به بررسی شکل و ساختار سازه‌های مقابر دوره سلجوقی خصوصاً برج مقبره سه گنبد ارومیه خواهیم پرداخت و در نهایت به پاسخ سوالاتی از قبیل سؤالات ذیل خواهیم رسید:
۱. ویژگی‌های معماری مقابر برجی سلجوقی چیست؟
  ۲. برج مقبره سه گنبد از نظر سامانه سازه‌ای و کالبدی چگونه است و جز کدام یک از دسته‌های برج مقبره‌های سلجوقی طبقه بندی می‌شود؟ و سوالاتی از این دست که در این تحقیق به آنها پاسخ داده خواهد شد.

فرضیات:

- چنین به نظر می‌رسد که عصر سلجوقی عصری بوده است که در آن هنر مقبره سازی پیشرفت چشم گیری داشته است و به نظر می‌رسد در ساخت این برج مقبره ها ارتفاع برج مقبره نسبت به ارتفاع ورودی بلندتر در نظر گرفته می‌شده است.
- به نظر می‌رسد اغلب مقابر دوره سلجوقی باتوجه به خود بنای سه گنبد به عنوان نمونه بارز دارای تقارنی در پلان و نما بوده است و ورودی راساً از روبه روبرو بوده است.
- چنین می‌توان پنداشت که بدنه برج مقبره‌ها را با آجرکاری ساده‌ای که در انتها دارای تزئینات آجرکاری بوده است پوشش می‌دادند.
- می‌توان گفت که پلان برج مقبره‌ها ساده بوده‌اند و اغلب یا به شکل چهارگوش یا به شکل دایره‌ای بوده‌اند.
- چنین به نظر می‌رسد مقابر سلجوقی در ابتدایی‌ترین فرم خود که به صورت استوانه‌ای بوده‌اند و دارای ارتفاعی بلند و رفیع بوده‌اند.
- در نظر گرفته می‌شود که از دوره سلجوقی سنت ساخت آرامگاه به دو صورت مربعی شکل گنبد دار و برجی شکل منفرد از رشد خاصی برخوردار بوده

۲- اهمیت و ضرورت تحقیق

چون مقابر و آرامگاه‌ها بعد از مساجد در شمار پرتعدادترین آثار معماری قرار دارد. و تاریخچه ساخت این بناها از قرون اولیه به بعد، با پدید آمدن سلسله‌های مختلف محلی در نواحی مختلف به سبک‌های مختلفی ساخته شده‌اند. جز بناهای بسیار قدیمی به حساب می‌آیند استان آذربایجان غربی در شمال غربی کشور، از جمله مناطقی است که بناهای آرامگاهی نسبتاً (زیادی را در خود جای داده که مطالعه و بررسی بخش‌های معماری و سازه‌ای آن‌ها از جهات مختلف با اهمیت است. ساخت گنبد و شکل برجی و ارتفاع نسبتاً زیاد در آرامگاه‌های مورد مطالعه دارای ویژگی‌هایی است که در محدوده بناهای آرامگاهی دوره سلجوقی دیده می‌شود. گنبد از جمله پوشش‌های های بناهای اسلامی در شمال غرب ایران است که با توجه به اقلیم و موقعیت جغرافیایی منطقه از دوره اسلامی بر جای مانده است. با توجه به اهمیت این گونه سازه‌ها در معماری سنتی و ماندگاری آن‌ها در طی قرون متمادی ضرورت دارد در سازه‌های مدرن بخشی از این ویژگی‌ها مورد توجه قرار گیرد، در کنار این جنبه‌ها، ویژگی خاص مقابر یعنی ماندگاری و پایایی، هویت این فضا را در زمان تدوam می‌بخشد. مقبره به عنوان یکی از پایدارترین فضاهای شهری می‌تواند عامل استمرار فرهنگی بین نسل‌های جامعه باشد. هم چنین ویژگی‌های خاص این کاربری و حال و روحیه کاربران آن توجهی خاص به طراحی مقابر را یادآور می‌شود.

۳- هدف تحقیق

هدف از نوشتن این مقاله بررسی سامانه کالبدی و سازه‌ای بناهای آرامگاهی گنبددار ایران که یکی از ادوار مهم ساخت مقابر گنبددار و برجی شکل دوره سلجوقی به حساب می‌آیدو درواقع بناهای آرامگاهی این دوره را می‌توان سبک جدید از مقبره سازی تا آن زمان دانست لذا به بررسی سامانه سازه‌ای این مقابر یعنی ساختار سازه‌ای و نحوه ساخت و شیوه‌های مقاوم سازی و... مقبره‌های این دوره پرداخته شده است که جهت بررسی نمونه‌ای از این مقابر برجی شکل که هنوز در خطه آذربایجان پابرجاست یعنی بنای سه گنبد ارومیه تمرکز ویژه‌ای شده است.

۴- پیشینه تحقیق

پژوهش‌های تئوریک گسترده‌ای در زمینه مقابر دوره سلجوقی و نیز بنای سه گنبد ارومیه صورت گرفته است از جمله: غلامحسین معماریان، ۱۳۶۷: درجلد اول از کتاب خود با عنوان "نیارش سازه‌های طاقی" به بررسی طاق و گنبد و قوس به طور عام پرداخته است همچنین مجله اثر شماره‌های ۲۴ و ۲۰ تحت عناوین "گنبد در معماری ایران" و "چفدها و طاق‌ها" نیز به بیان روش‌های گنبد سازی در ایران و نحوه ایستایی با استفاده از نمونه‌های موردی پرداخته است، براند هیلن، ۱۹۹۸: در کتاب خود با عنوان "معماری اسلامی: فرم، عملکرد و معنی" تحت عنوان بخشی خاص به بررسی مقابر پرداخته و همچنین در نشریه هنرهای زیبا- معماری شهرسازی، شماره ۴۳، پاییز ۱۳۸۹: در مقاله‌ای از دکتر سید هاشم حسینی تحت عنوان "معرفی سبک مقبره سازی متصوفه آذربایجان" به تفصیل مورد بحث قرار گرفته است که در این رابطه می‌توان به مقاله‌ای از حبیب شهبازی شیران، و در سال ۱۳۹۶ تحت عنوان "بررسی مقابر اسلامی ایران در دوره سلجوقی" به معرفی سه مقبره پرداخته و نیز بیژن عبدی، رامین رضایی و همکاران، ۱۳۹۳: نیز در پژوهشی با عنوان "هویت و نمود آن در معماری سنتی نمونه موردی: بنای سه گنبد ارومیه" ابتدا به معرفی بنای سه گنبد پرداخته و سپس به بیان تأثیرهای محیط بر بنا و بنا بر محیط پرداخته است.

با توجه به بررسی‌های صورت گرفته در بین منابع فارسی در رابطه با تزئینات و فرم‌های معماری مقابر سلجوقی پژوهش‌هایی صورت گرفته است ولی از منظر مصالح شناسی و فن شناسی و خصوصاً در رابطه با نمونه موردی سه گنبد ارومیه بررسی تا به حال از منظر سازه‌ای و مصالح شناسی صورت نگرفته است لذا لزوم بررسی این موضوع ضروری به نظر می‌رسد.

۵- معماری سلجوقی

سلجوقیان ترکان غز بودند که برای تصرف زمینهای حاصلخیز از ماوراء النهر به کشور ایران آمدند و به زودی با فتوحات خود توانستند بدین ترتیب در آغاز قرن پنجم سلسله ترکان سلجوقی تأسیس شد. شکوفایی هنرها در این دوره همچنین مدیون آرامش و ثبات سیاسی قلمرو سلجوقیان است که در آن هنرمندان توانستند آثار متعددی به وجود آوردند در این ادوار، به ویژه در عهد سلجوقیان معماری اعتبار خاصی داشت (کیانی، ۱۳۶۱).

هنرمندان و معماران در جوامع کوچکتر با امکانات و شیوه‌های محلی در شرایط مختلف اقدام به ساختن ابنیه مذهبی و غیرمذهبی می‌کردند. چون هر منطقه ذوق و سلیقه به خصوصی در معماری داشت، سبک‌ها و اسلوبهای ویژه‌ای به وجود آمد که از آن میان سبک معماری آذربایجان و یزد قابل توجه است. به طور کلی از نظر مصالح ساختمانی و شکل، بین بناهایی که در شهرهای آذربایجان ساخته شده شباهتی وجود دارد که در بناهای نقاط دیگر ایران کمتر دیده می‌شود. معماری این دوره شاهد تحولات ویژه‌ای است. تزئینات چون گجبری، کاشیکاری، و آجرکاری با مهارتی خاص زینت بخش بناها شدند (کیانی، ۱۳۶۱)

۶- تحلیل سبک معماری مقابر متصوفه آذربایجان

به لحاظ مشخصات کلی معماری، مقابر مزبور تحت تاثیر سبک معروف به آذری قرار دارند که بر طبق نظر مرحوم پیرنیا از آمیزش و ترکیب و تلفیق معماری جنوب و سنتها و روشهایی که از روزگاران کهن، بومی آذربایجان شده بود، پدید آمده است (پیرنیا، ۱۳۸۳، ۲۰۷).

اغلب ویژگی های سبک مزبور از جمله ظرافت عناصر ساختمانی، تاکید بر ارتفاع بیشتر بناها، وجود سرداب، استعمال آجر قرمز و سنگ تراشیده و بهره‌گیری بیشتر از هندسه در طراحی معماری در این مقابر نمایان است. (کونل، ۱۳۵۵، ۹۵)

اما علاوه بر اشتراکات سبک معماری آذری، برخی خصوصیات ویژه نیز در آنها مشاهده می‌شود که ضرورت نامگذاری سبک جدیدی را مطرح می‌سازد. مشخصات معماری مقابر را میتوان از نمونه های بارز جنبه های محلی این معماری دانست که عرفان و تصوف اسلامی در تکوین و بالندگی آن نقش مهمی را ایفا کرده است. مقابر مزبور به لحاظ گونه شناسی معماری جزء دسته مقابر برجی شکل میباشند که به پیروی از رسم قدیم جدا و منفرد ساخته شده و از همه سمت نمایان هستند.

۶- واحدها مقابر و بناهای آرامگاهی در معماری ایران

بناهای آرامگاهی از گوناگونی ویژه‌ای برخوردارند و در برابر مسجد که ویژگی‌های هماهنگ و یکنواختی را با خود به همراه دارند، خودنمایی می‌کنند. آرامگاه‌ها در سه گروه امام و امام زادگان، عارفان و مفاخر ملی در حقیقت واسطه‌هایی هستند که مردم ایران از قبره یا آرامگاه برای بزرگان در: آنان به عنوان واسطه ارتباط با گذشته و در نهایت به خدا بهره جویی می‌کنند (غروی، ۱۰:۱۳۶۷)

ایران بیشتر از سایر کشورهای اسلامی مورد توجه بوده است؛ زیرا ایرانیان به اولیاء و بزرگان خود بسیار احترام می‌گذارند و آنها را شاید بتوان اظهار کرد که حمایت مردم و به طور کلی شیعیان، مخصوصاً از مقابر مذهبی، تقدیس می‌کردند. (خانم، ۱۳۷۹: ۱۰)

عامل ایجاد تعداد زیادی آرامگاه در ایران اسلامی بوده است. بر اساس آمارهای موجود، در ایران بیش از ۴۰۰۰ امام زاده وجود دارد که در استان‌های مختلف پراکنده‌اند؛ وجود این تعداد امام زاده در ایران گویای موج گسترده مهاجرت‌هایی است که در قرون اولیه اسلامی به سوی ایران صورت گرفته است (یوسفی آبکسری، ۱۳۷۹: ۱۸۷)

نکته قابل توجه در مورد این مجموعه‌ها بخصوص مجموعه‌های آرامگاهی مذهبی، تأثیر اساسی آنها بر روند شکل‌گیری و گسترش بسیاری از شهرهای ایران دوران اسلامی است، بدین معنا که در اغلب موارد مجموعه‌های مزبور هسته اولیه و مرکز ثقل تشکیل یک شهر شده‌اند. با توجه به اهمیت بنیادی این مجموعه‌ها در معماری ایران اسلامی، کنکاش و پژوهش در ابعاد مختلف مبدأ و نحوه پیدایش و مبانی اعتقادی شکل‌گیری و توسعه آنها از اهمیت فراوانی برخوردار است. روند شکل‌گیری مجموعه‌های آرامگاهی در طول دوران اسلامی ایران یکنواخت نبوده و طی دوره‌های مختلف دارای فراز و نشیب‌های فراوان بوده است. با توجه به آثار برجای مانده از ابتدای دوران اسلامی تا قبل از دوره سلجوقی سنت ساخت آرامگاه به دو صورت مربعی شکل گنبد دار و برجی شکل منفرد از رشد خاصی برخوردار بوده است. است. (کیانی، ۱۳۷۴: ۴۳)

برج مقبره‌ها از نظر فرم معماری به طور کلی به دو دسته تقسیم می‌شوند:

اول مقابر قبه‌ای شکل با شبستان مربع شکل گنبد دار که از چهار جانب باز است. بناهای مربع شکلی که قبه‌هایی بر روی سکنج‌ها دارند. و دوم مقابر برجی شکل که معمولاً ارتفاع بلندی دارند. (اتینگهاوزن، گرابر، ۱۳۳۱: ۳۱)

برج مقبره‌ها معمولاً تزئینات خاص دوره خود را دارند؛ اما استفاده از عناصری مثل کتیبه در تمام آنها رایج است. کتیبه‌های برج مقبره‌ها بیشتر به خط کوفی به ویژه کوفی تزئینی شبیه بوده است اما گاهی از دیگر خطوط هم در آنها استفاده شده است. مصالح به کاررفته در برج مقبره‌ها محدود و معمولاً منحصر به بدنه آجری با تزئیناتی از آجر، گچ و کاشی است. البته در دوره‌های مختلف، فنون و مصالح تغییر کرده و تزئینات نیز پرکارتر شده است. (بروجنی، سلیمانی، ۱۳۹۱: ۹۰)

۷- ویژگی‌های کلی مقابر دوره سلجوقی

مقابر دوره سلجوقی از لحاظ پلان به سه دسته تقسیم می‌شوند که عبارتند از:

- ۱- مقابر با پلان مربع مثل گنبد سرخ مراغه و مقبره سلطان سنجر در مرو.
- ۲- مقابر با پلان مدور مثل سه گنبد ارومیه و مقبره چهل دختران دامغان
- ۳- مقابر با پلان چند ضلعی مثل برج طغرل ری و گنبد علی ابرقو. (شهبازی شیران و همکاران، ۱۳۹۵: ۵-۳)

۸- برج مقبره

مقابر برجی شکل در دسته برج مقبره‌ها یا مقابر برجی شکل جای می‌گیرند که عمده‌ترین و رایج‌ترین نوع آرامگاه‌های ایران دوران اسلامی محسوب می‌شود. هر چند در اوایل دوران اسلامی ساخت مقابر در قالب چهار ضلعی نمایان گشت ولیکن در اواخر قرن چهارم هـ ق مقابر برجی شکل بر آن برتری یافت. مقابر برجی در شکل اولیه خود به صورت استوانه بلندی می‌باشد که گنبدی رک آن را می‌پوشاند. این نوع بنا که بامی مخروطی شکل یا اصطلاحاً در سه سده بعد همزمان با حکومت سلجوقیان، مبنای یکی از فرم‌های اصلی معماری در ایران و سپس در آسیای صغیر شد (رایس، ۱۳۸۱) در این دوره ترجیح برج بر بنای چهار گوش به حدی قوت گرفت که در واقع همه انواع آن را میتوان طی قرون پنج و شش هـ ق یافت. بخش عمده‌ای از این برج‌ها برای پادشاهان و حاکمان وقت و همچنین برای مقدسین ساخته می‌شد؛ مانند برج‌های آرامگاهی مراغه و آرامگاه‌های پیر علمدار مورخ ۴۱۷ هـ ق، چهل دختران مورخ ۴۴۶ هـ ق، برج مهماندوست مورخ ۴۹۰ هـ ق و برج طغرل ۴۵۵ هـ ق. در این دوران بر طبق روش اهل سنت، آرامگاه‌های ائمه اطهار بندرت در شمار برج‌های مقبره‌های جای می‌گیرد (هیلن براند، ۱۳۶۶، ۱۰۸-۸۱)

به عنوان آخرین دوره رونق مقابر برجی شکل، بر ارتفاع این مقابر افزوده و برخی ویژگی‌های بومی و منطقه‌ای نیز در معماری و تزئین آنها لحاظ گردید. در این مقابر اجساد یا در زیر سنگ قبر منقش در مرکز اتاق و یا در دخمه‌های طاقدار موسوم به سرداب دفن می‌شدند (ویلبر، ۱۳۷۴، ۳۷)

سلجوقیات بزرگان خویش را در مقابری در بناهای میان راهی به خاک می‌سپردند و بنایی بر آن استوار می‌داشتند تا در دل کویرها و در میان جنگل‌های انبوه و در مسیر راه‌های تاریخی قابل تشخیص باشد. ضرورت موقعیت یابی برای مسافران، چه در بیابان‌های مرکزی و چه در عمق جنگل‌های نوار ساحلی شمالی، وجود چنین بناهایی را اجتناب‌ناپذیر می‌نمود و ساخت آنها سابقه‌ای طولانی در معماری ایرانی داشت اما از اوایل دوران اسلامی بناهایی که نخست به منظور راهنمایی و گاه آسودن

مسافران ساخته شده بودند، کاربری دیگری نیز یافتند و در دوره سلجوقی ساخت این بناها، هم به عنوان میل راهنما و هم به پاسداشت مقام شخصی که در آن دفن می گردید، مورد توجه خاص قرار گرفت» (پیرنیا، ۱۳۷۰، ۷۷)

برجهای مقبره ای دارای پلان مربع شکل، مدور و یا چندضلعی بوده که معمولاً دو پوسته هستند که آهیانه ی ای از نوع نار و خودی به صورت رک برفراز آن گسترده شده است. این پوشش سقف ها که اغلب چند وجهی است و بطور گسترده ای در شمال بین-النهرین و آناتولی مورد استفاده بوده است. (هیلن براند، (۱۳۶۶: ۱۰۸ - ۸۱)

۸-۱- برخی از برج مقبره های دوره سلجوقی

در جدول زیر برخی از اسامی مقابر و آرامگاههای دوره سلجوقی را می آوریم سپس به معرفی نمونه های موردی واقع در ارومیه می پردازیم. است. (گدار، ۱۳۶۷: ۴۲۴ - ۴۲۵).

جدول شماره یک

ردیف	نام اثر	تصویر	موقعیت	سال ساخت	قدمت
۱	گنبد سرخ		آذربایجان شرقی - مراغه	۵۴۲ ه.ق	۱۳۴
۲	گنبد مدور		آذربایجان شرقی - مراغه	۵۶۲ ه.ق	۱۳۶
۳	سه گنبد		آذربایجان غربی - ارومیه	۵۸۰ ه.ق	۲۴۲
۴	برج شبلی		تهران - دماوند	اواخر قرن ۵ ه.ق	۹۲۰
۵	برج طغرل		تهران - شهری	سلجوقی، قاجار	۱۴۷
۶	برج نقارخانه		تهران - شهری	سلجوقی	۲۰۳

۹-۱- برج مقبره سه گنبد ارومیه

سه گنبد، نام برجی در جنوب شرقی شهر ارومیه که مرکز استان آذربایجانغربی در ایران است واقع شده است. (www.wikipedia.com)

شکل ۲- سه گنبد

شکل ۱- موقعیت بنا

۹-۱- تاریخ بنای سه گنبد

براساس کتیبه ی سردر ورودی برج که از طرف خانیکوف خوانده شده است، این برج از طرف موسی پسر ابومنصور ساخته شده است. تاریخ بنای آن چنان که از جمله آخر کتیبه سوم خوانده می شود ۵۸۰ هجری (۱۱۸۴ میلادی) و مربوط به دوره سلجوقیان در آذربایجان است. نکته بسیار جالب در این مقبره سردر مزین به نقش و نگارهای بدیع و زیبای آن است، زیرا با وجود اینکه در آن کاربرد تزیینات کاشی رواج داشته است. در این مقبره کوچک اثری از رنگ آمیزی دیده نمی شود اما نکته ای که تا حدی رفع اعجاب می کند این است که حروف، خطوط و نقوش هندسی سه گنبد را با سنگ ساخته اند، به این دلیل که معماران عادت داشتند بعضی قسمت های تزیینی را نسبت به خود بنا متفاوت بسازند، حال اگر این اختلاف را با کاشی مجسم نکرده اند، چنانکه در مراغه یا نخجوان چنین بوده است. شاید بدین دلیل بوده که در ارومیه وسایل کار موجود نبوده است. گرچه از تزیینات رنگی استفاده ای نشده ولی معمار برای نشان دادن مهارتش از آجر و سنگ های درخشان قهوه ای بسیار روشن استفاده کرده و تزیینات زیبایی را عرضه داشته که متأسفانه بر اثر بی توجهی، قسمت هایی از این تزیینات و خطوط بسیار زیبای آن فرو ریخته و از بین رفته است. در سال های اخیر بر اثر توجه به حفظ آثار تاریخی به تعمیرات و مرمت آن اقدام شده و قسمت های خراب شده و یخته از سنگ های نما و بنیان به سبک اصلی مرمت شده است. (عبدی و همکاران، ۱۳۹۳، ۷-۲)

۹-۲- وجه تسمیه بنای سه گنبد

به نظر بعضی از مورخان وجه تسمیه آن به علت وجود دو بنای دیگری است که در مجاورت ده چهریق در اطراف شهر شاپور بوده است که مجموعه این سه بنا را در قدیم سه گنبد می نامیده اند. اما گذار در این باره می گوید: "در بالای دخمه و اتاق مقبره اثر بیش از دو گنبد نمایان نیست، آیا باید فرض کرد به جای سقف مخروطی که در آذربایجان در عهد سلاجقه معمولاً این قبیل ابنیه را می پوشانده است. در اینجا گنبد سومی نیز وجود داشته است؟ به نظر می رسد این فرض درست نیست و با وجود اصطلاح عامه که آن را سه گنبد خوانده اند باید گفت سومین گنبد این بقعه فقط عبارت از سقعی ساده بوده است." (حاتم، ۱۳۷۹: ۱۱۴)

۹-۳- معماری بنای سه گنبد ارومیه

الف- معماری خارجی

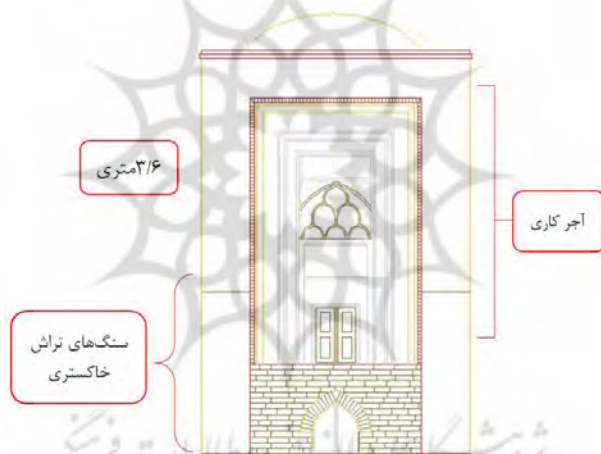
پلان سه گنبد ارومیه و نقشه اصلی برج دایره شکل است که قسمت جلوخان آن به شکل یک قاب مستطیلی در بدنه استوانه ای برج اضافه شده است. این مقبره به اسلوب گنبدهای مراغه، مرکب از سکوی سنگی بلندی است حاوی یک دخمه که در بالای آن بنایی آجری برآورده اند که شامل اتاق مقبره است. مدخل آن در سمت شمال، مثل بقعه مدور مراغه، محاط در یک قاب پر نقش و نگار است که در بدنه استوانه ای شکل برج تعبیه شده است. درگاه ورودی در میان طاق نمای مسطحی واقع شده که قاب مستطیل مذکور، بر آن احاطه دارد. وجود سه کتیبه کوفی در جلوخان این مقبره همراه با نقوش هندسی، اهمیت خاصی به این درگاه می دهد. اولین کتیبه کوفی روی در ورودی برج قرار دارد که قسمت فوقانی آن را مقرنس کاری ساده و سه ردیفی مزین می کند. دومین کتیبه برج در بالای طاق نمای هلالی تند سردر واقع شده و کتیبه سوم در حاشیه پهن جدار بیرونی قاب درگاه نوشته شده است که متأسفانه قسمت های پایین این کتیبه در دو طرف درگاه خراب شده و حروف آن فرو ریخته است. در دوطرف بدنه استوانه ای برج، دو دریچه تیراندازی موجود است که این دریچه ها به دخمه مقبره باز می شوند. این دریچه ها که در ارتفاع ۲/۳ متری از سطح زمین تعبیه شده اند به شکل مستطیل و دارای ابعاد ۳۵*۸۴ سانتی متر هستند. ارتفاع این برج که در حال حاضر فاقد گنبد خارجی اصلی خود است تقریباً به ۹/۵ متر می رسد. (میراث فرهنگی استان)

ب- معماری داخلی سه گنبد

نقشه داخلی دخمه و اتاق مقبره مربع شکل است که معمار با مهارتی خاص، در برجی استوانه ای این اتاق مربع شکل را تعبیه کرده، مجدداً این اتاق را با تدابیر معماری به دایره تبدیل، آنگاه گنبد را بر آن افراشته است. دیوار اتاق مقبره با طاق نماهای هلالی تیز و کاربندی و تزیینات مفرس دار در کنج ها تزیین شده است. سقف این اتاق، قبه ای شکل و طرز چیدن آجرهای آن حلقوی و به حالت تک مرزی است. در دیواره مقابل وردی برج سه گنبد ارومیه، آثار یک محراب موجود است که با گچ کاری برجسته همراه با نقوش نباتی جلوه ی خوبی به این اتاق مقبره می دهد. بلندی این محراب ۱۸۵ سانتی متر و عرض آن ۱۳۰ سانتی متر و برجستگی آن نسبت به دیوار واقع در آن ۴ سانتی متر است. حاشیه این محراب، که شبیه قاب عکس است ۲۵ سانتی متر است. کف اتاق مقبره در داخل دخمه ای زیرین فرو ریخته، تنها در اطراف بقایای مختصری از آن موجود است. دخمه با طاق های هلالی آجری پوشیده بوده است، زیرا پایه طاق ها در اطراف دیده می شوند. دیوارهای جانبی تا ارتفاع ۲۰ سانتی متر از سنگ بنا شده اند و پایه های سه طاق گهواره ای بر روی این دیواره های سنگی استوارند. کف دخمه با طرح های زیبای هندسی از آجر مفروش است. ارتفاع این دخمه به خاطر خراب شدن سقف آن به درستی معلوم نیست اما مطابق اندازه گیری انجام شده تقریباً می توان بلندی این دخمه را ۱/۵ متر دانست. مدخل ورودی دخمه، درست در زیر درگاه اصلی برج قرار دارد و دو پنجره که برای تیراندازی استفاده می شده در بدنه ی بیرونی برج به خوبی نمایان است، که روشنایی داخل دخمه کوچک را تامین می کند. (میراث فرهنگی استان)

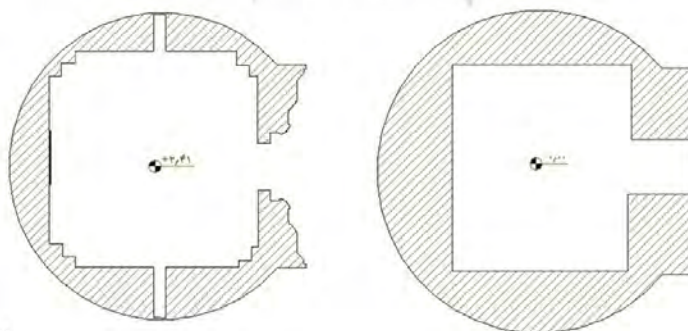
ج- مصالح مصرفی

مصالح قسمت های تحتانی بنا تا ارتفاع حدود ۳/۶ متر از سنگ های تراش خاکستری رنگ ساخته شده و از این قسمت به بالا تمام مصالح بنا از آجرهای چهارگوش ساخته شده است. (میراث فرهنگی استان)

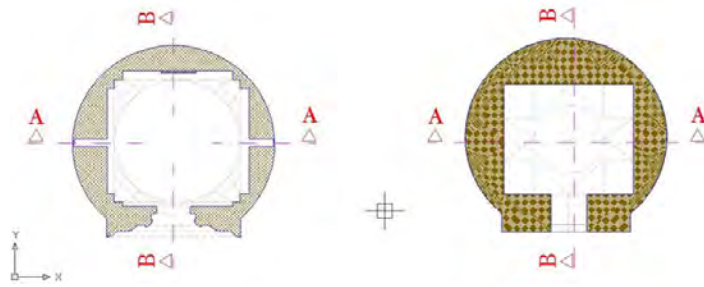

شکل ۳- تجزیه و تحلیل

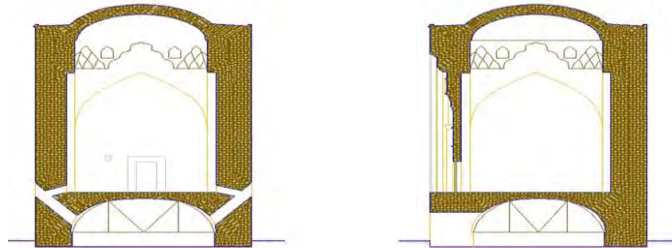
د- مدارک و نقشه ها معماری

شکل ۴- پلان طبقات (سمت راست: همکف در کد ۰,۰,۰ و سمت چپ اول در کد ۲/۴۱)

شکل ۵- پلان معکوس طبقات (سمت راست: همکف و سمت چپ طبقه اول)

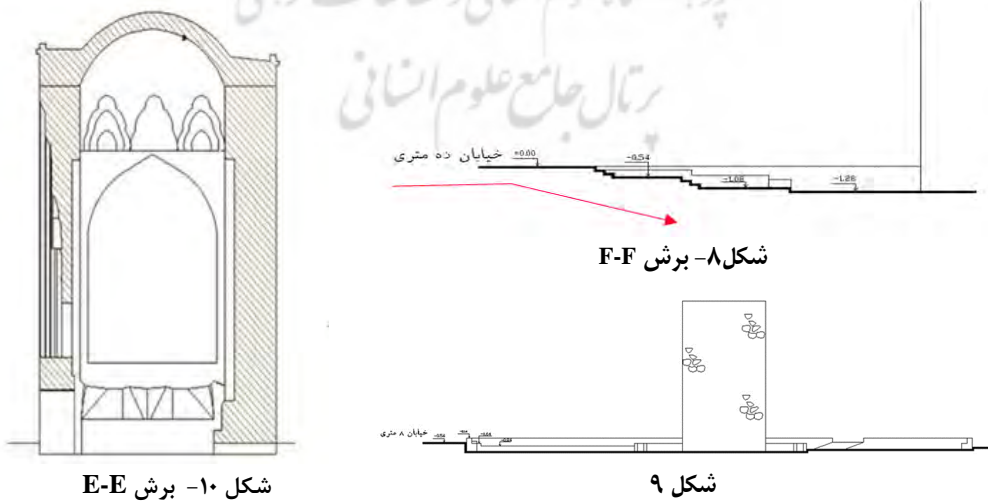
شکل ۶- سمت راست: برش B-B، سمت چپ: برش A-A

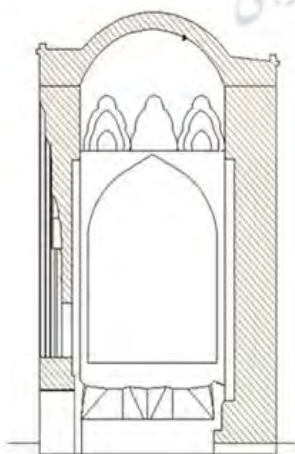
شکل ۷- پلان بام سه گنبد

۵- تحلیل ارتفاعی

پله پله ای بودن این بنا یکی از ویژگی های بارز این بنا بین سایر مقابر دوره سلجوقی میباشد که برای رفتن به داخل آن باید از ارتفاع زمین به سطحی پایین تر رفت.

شکل ۸- برش F-F

شکل ۹- برش E-E

در این برش به خوبی نشان داده شده است که نقشه داخلی دخمه و اتاق مقبره مربع شکل است که معمار با مهارتی خاص، در برجی استوانه ای این اتاق مربع شکل را تعبیه کرده، مجدداً این اتاق را با تدابیر معماری به دایره تبدیل، آنگاه گنبد را بر آن افراشته است.

و- پوشش بام

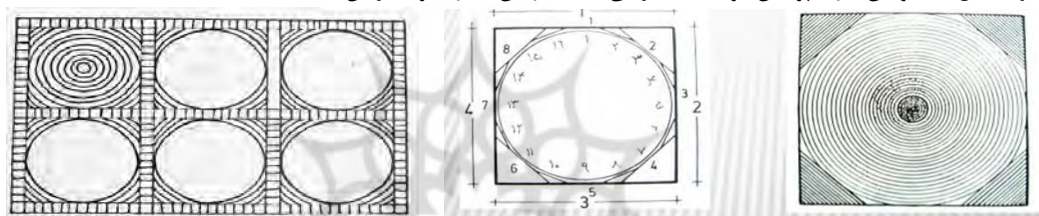

شکل ۱۱- پوشش بام

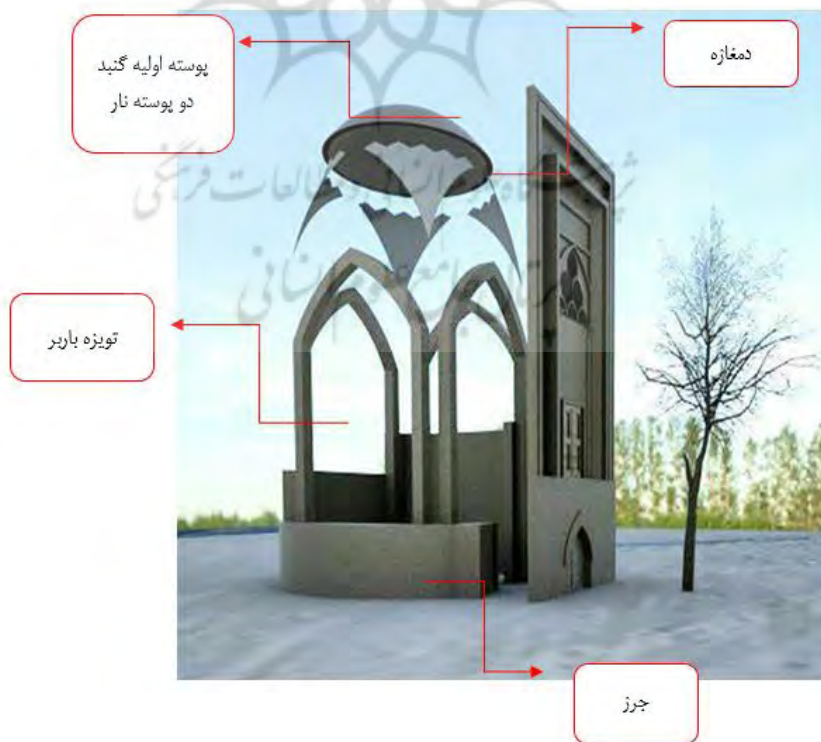
بنای سه گنبد از خارج به صورت مدور و از داخل مربعی است با سقفی گنبدی که بر مقرنس‌هایی که در گذشته متحمل صدمات زیادی گردیده نهاده شده است و در حدود نه متر ارتفاع دارد.

ز- نوع گنبد سازی و گوشه سازی بنای سه گنبد

برای اینکه زمینه چهار گوش را با گنبد بیوشانند می بایست نخست آن را به هشتگوش و سپس شانزده گوش و بالاخره به دایره تبدیل کنند و این کار با پوشش گوشه‌ها میسر می‌شد که در این بنا از شیوه مقرنس استفاده شده است.

شکل ۱۲- نوع گنبد سازی

شکل ۱۱- تحلیل بنا

نتیجه گیری

باتوجه به تحقیق صورت گرفته چنین برداشت میشود که روند شکل گیری مجموعه‌های آرامگاهی در طول دوران اسلامی ایران یکنواخت نبوده و طی دوره‌های مختلف دارای فراز و نشیب‌های فراوان بوده است. با توجه به آثار برجای مانده از ابتدای دوران اسلامی تا قبل از دوره سلجوقی سنت ساخت آرامگاه به دو صورت مربعی شکل گنبد دار و برجی شکل منفرد از رشد خاصی برخوردار بوده است و در دوره سلجوقی برج مقبره‌ها از نظر فرم معماری به طور کلی به دو دسته تقسیم شدند "اول مقابر قبه‌ای شکل با شبستان مربع شکل گنبد دار که از چهار جانب باز است، بناهای مربع شکلی که قبه‌هایی بر روی سکنج‌ها دارند و دوم مقابر برجی شکل که معمولاً ارتفاع بلندی دارند." مصالح به کاررفته در برج مقبره‌ها محدود و معمولاً منحصر به بدنه آجری باتزییناتی از آجر، گچ و کاشی بوده است. البته در دوره‌های مختلف، فنون و مصالح تغییر کرده و تزیینات نیز پرکارتر شده است کاربری این بناها در دوره سلجوقی هم به عنوان میل راهنما و هم به پاسداشت مقام شخصی که در آن دفن می گردید، مورد توجه خاص قرار گرفت از جمله این بناها که در این مقاله مورد بررسی قرار گرفت بنای سه گنبد واقع در شهر ارومیه از نوع مقابر استوانه ای بوده و به طوریکه گفته شد این گونه اثرهای تاریخی به علت آنکه به صورت تکه بنا با اسکلت بندی محکم و بی‌ها و آزاره‌های ساخته شده از سنگ‌های تراش نسبتاً سالم باقیمانده و پابرجاستند بررسی و تلاش در حفظ و نگهداری این مقابر بسیار و ضروری میباشد.

منابع

۱. بیژن عبدی، رامین رضایی و همکاران، (۱۳۹۳)، ونیزدر پژوهشی باعنوان " هویت و نمود در معماری سنتی نمونه موردی: بنای سه گنبد ارومیه.
۲. هیلن براند، رابرت، " معماری اسلامی: فرم، عملکرد و معنی"، ترجمه ایرج اعتصام؛ شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری، تهران، ۱۳۷۹.
۳. کیانی، محمدیوسف، "تاریخ هنرمعماری ایران(دوره اسلامی)"، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها(سمت)، تهران، ۱۳۶۱.
۴. پیرنیا، محمدکریم، "سبک شناسی معماری ایرانی"، نشر سروش دانش، چاپ ششم، ۱۳۶۳.
۵. حاتم، غلامعلی، معماری اسلامی ایران در دوره ی سلجوقیان، چاپ اول، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۷.
۶. اتینگهاوزن، ریچارد و گرابر، اولگ، "هنر و معماری اسلامی"، ترجمه یعقوب آژند، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها، سمت، تهران، ۱۳۷۸.
۷. حمید فرهمند بروجنی، پروین سلیمانی، مقاله گونه شناسی تزیینات گنبد غفاریه مراغه براساس الگوی تطبیقی، دو فصلنامه - علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره شانزدهم، ۱۳۹۱.
۸. گذاره، آندره، "هنر ایران"، تهران، انتشارات دانشگاه ملی ایران، ۱۳۵۸.
۹. گنجینه مطالعاتی میراث فرهنگی استان آذربایجان غربی.
۱۰. سایت بنیاد ایران شناسی استان آذربایجان غربی